

θύμισε τὸν ξεχασμένο Σολωμό. Κι' οἱ πρῶτοι συντελεστὲς στὴν Ἀθήνα — οἱ «πατέρες», ὅπως τοὺς ἔλεγε ὁ Παλαμᾶς — σταθήκαν κυρίως ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης μὲ τὸν «Ψευδαττικισμόν Ἐλεγγόν», ὁ Ἐμμανουὴλ Ροῦθης μὲ τὴν κριτικὴν του «Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι ποιήσεως» καὶ προπάντων μὲ τὸν ἱστορικὸν πρόλογο τῶν «Παρέργων», — τὸ σπύρο τῶν κατοπινῶν του «Εἰδώλων», — καὶ ὁ Νικόλαος Πολίτης, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἑλληνικῆς Λαογραφίας, μὲ τὸ ἀθάνατον βιβλίον του «Μελέται ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων». Ἡ νέα λοιπὸν ἰδέα, αὐτὴ πού θάφερνε σὲ λίγο τὴν Ἀναγέννηση, δὲν ἦταν μόνο ἡ ἀγάπη τῆς λαϊκῆς γλώσσας, κι' ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν καλλιέργειάν της καὶ τὴν ἀνύψωσίν της σὲ γλῶσσα λογοτεχνικὴ, κατάλληλη καὶ γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν πεζογραφία· ἦταν ἀκόμα κι' ἡ ἀγάπη τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς ζωῆς, τῶν παραδόσεων, τῶν παροιμιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ — ἡ ἀγάπη πρὸς ὅ,τι *ντόπιον*, ἔθνικόν, πού ἄλλη φορὰ τὸ παραμερίζαμε καὶ τὸ περιφρονούσαμε γιὰ τὸ ξένο. Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἄρχισαν νὰ γράφουν οἱ νεοφῶτιστοι καὶ πρὶν γίνουν ἀκόμα καθαυτὸ δημοτικιστὲς. Ὁ Δροσίνης π. χ. κι' ὁ Καρκαβίτσας ἐμπνεύσθησαν στὴν ἀρχὴ τοῦ σταδίου τοὺς ντόπια διηγήματα πού τὰ ἔγραψαν στὴν καθαρεύουσα, ἐνῶ ὁ Παπαδιαμάντης κι' ὁ Μωραϊτίδης ἄρχισαν ἀπὸ τότε νὰ γράφουν στὴν ἴδια γλῶσσα νησιώτικες ἠθογραφίες, χωρὶς νάγαπήσουν ἀργότερα καὶ τὴν ἄλλη. Ἡ ἀγάπη τῆς λαϊκῆς ζωῆς προσηγήθη ἀπὸ τὴν ἀγάπην τῆς λαϊκῆς γλώσσας. Ἐπειτα ἐνώθησαν, συμβαδίσανε, κι' οἱ δυὸ μαζί ἀποτελέσανε τὸ Δημοτικισμόν. Αὐτὸν τὸν Δημοτικισμόν ἀγκαλιάσαμε καὶ μεῖς, ὀλόγυρα στὸν Παλαμᾶ, πού, χωρὶς νὰ τὸν διορίσουμε ποτέ, τὸν θεωρούσαμε ἀρχηγὸν καὶ δάσκαλον. Ἐκεῖνον πού λέγαμε «ἑλληνικὴ ψυχὴ», — ἀπαραίτητον σὲ μιὰ ἔθνικὴ Τέχνη, — γιὰ μᾶς ἔβγαينه ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ τόπου καὶ τὴν γλῶσσάν του. Ζωὴ καὶ γλῶσσα ἔπρεπε νάβῃ ἀχώριστα. Κι' ὄχι μόνο τὰ ποιήματα, παρὰ καὶ τὰ λογοτεχνικὰ πεζογραφήματα ἔπρεπε νὰ γίνονται στὴ δημοτικὴν, πρᾶγμα πού πρωτύτερα μᾶς φαινόταν ἀκατόρθωτον. Καὶ νά, σὲ λίγο, ὁ Καρκαβίτσας, ὁ Δροσίνης, κι' ὄλοι ἐμεῖς, πού εἴχαμε ἀρχίσει νὰ ἠθογραφοῦμε στὴν καθαρεύουσα, — «Ἀμα-

ρυλλίς», «Λυγερή», «Μαργαρίτα Στέφα». — πεζογράφοι δημοτικιστὲς. Ἐκεῖνος πού εὐτύχησε νὰ γράψῃ ἑξαρχῆς στὴν ἀληθινὴν γλῶσσαν — κι' ἴσως ὁ μόνος τῆς ἐποχῆς του — εἶναι ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης. (Οἱ «Ἱστορίες» τοῦ Γιάννη Ἐπαχτίτη φάνηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ «Ταξίδι»).

Τὸ 1888, ὅταν στὸ πνευματικὸν μας τέλμα ἔπεσε ὁ ὀγκόλιθος τοῦ «Ταξιδίου», ὁ Παλαμᾶς, συντάκτης τότε στὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ Κορομηλά, δὲν ἐφάνηκε καθόλου ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὸ νέο γλωσσικὸν κήρυγμα, πού ἐμεῖς οἱ ἄλλοι τὸ ἐγκολπωθήκαμε ἑξαρχῆς χωρὶς καμμιά ἐπιφύλαξιν. Αὐτὸ βέβαιον μᾶς φάνηκε παρῶνεν γιὰ ἕνα Παλαμᾶ, πού τὸν θεωρούσαμε πῶς «σολωμικόν», πῶς προετοιμασμένον ἀπ' ὄλους. Ἀλλὰ ἡ ἀντίστασις του δὲν ἐβάσταξε πολὺ. Ἀντίθετον, πάλιν, ἀπὸ μᾶς, πού γρήγορα ρίξαμε νερόν στὸ κρασί μας, ὁ Παλαμᾶς ἀναγνώρισε καὶ παραδέχτηκε τὴν ἀλήθειαν τοῦ κηρύγματος πέρα γιὰ πέρα, καὶ σὲ λίγο τὸν εἶδαμε νὰ διορθῶνῃ τὰ τυπωμένα ποιήματά του, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ τὰ ξανατυπώσῃ, καὶ νὰ τὰ συμμορφώσῃ μὲ τὴν γραμματικὴν τοῦ «Ταξιδίου». Ὁ Ψυχᾶρης ἔγινε ὁ μέγας του δάσκαλος καὶ τὸ εἶδωλό του. Σιγάσιγά ἄρχισε νὰ γράφῃ καὶ τὰ πεζὰ του ὄλα στὴ δημοτικὴν. Ἦρθε καιρὸς πού δὲ μεταχειριζόταν τὴν καθαρεύουσαν παρὰ γιὰ νὰ συντάσῃ τὰ Πρακτικὰ τῆς Συγκλήτου, σὰ Γενικὸς Γραμματέας στὸ Πανεπιστήμιον, καὶ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς του λόγους ὅταν ἔγινε κι' Ἀκαδημαϊκός. Ἐφτασε νὰ πῇ μὲ περηφάνειαν τὸ περίφημον: «Ὁ δημοτικισμὸς μου εἶναι ἡ ἀρετὴ μου», καὶ νὰ δηλώσῃ προκλητικᾶς, σ' ἕνα ἐπίσης περίφημον ποίημά του, πῶς ὅσο πῶς πῶς ἀνέβαινε στὴν Τέχνην του, ὅσο πῶς σίγουρα καβαλλίκευε τὸ ἄτι τῆς Ἰδέας, τόσο πῶς ἀξέταστα μιλοῦσε τὴν γλῶσσαν τοῦ χωριάτη! Φυσικᾶς, ὁ μέγας ποιητὴς, πού δείχτηκε καὶ μέγας πολεμιστὴς, ἦταν πῶς τὸ «πρωτοπαλλήκαρον» τῆς γλωσσικῆς ἐπανάστασης, ἢ ὁ «ἀρχιμαλλιαρός», ὅπως τὸν ἔλεγον οἱ γλωσσαμύνητορες. Ὁ Ψυχᾶρης, ὁ Πάλλης, ὁ Ἐφταλιώτης, δὲν ἤξεραν πῶς νὰ τὸν ἐπαινοῦν καὶ πῶς νὰ τὸν θαυμάζουν. «Νέον Ὅμηρον» τὸν ἔλεγε ὁ μεταφραστὴς τῆς «Ἰλιάδας». Ἐτσι, ὅταν τὸ φιλολογικὸν σαλόνι τῆς ὁδοῦ Ἀσκληρῆσι τοῦ βρισκόταν στὴν ἀκμὴν του, ὄλοι ἐκεῖ



ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

(Στὴν ἀκμὴ του)

μέσα εἶχαμε τὴ συναίσθηση πὼς περιστοιχίζαμε ἓναν Ἄρχηγό. Καθὼς εἶπα καὶ παραπάνω, σύμφωνοι στὰ βασικά καὶ τὰ θεμελιώδη, δὲ συζητούσαμε παρὰ δευτερεύοντα, — λεπτομέρειες.

Ἐπάρχει μιὰ ἱστορική φωτογραφία καμωμένη τὸ 1892, τὴν πρώτη φορά πού ὁ Ψυχάκης μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ταξιδίου» ἦρθε στὴν Ἀθήνα, νὰ γνωρίσῃ κι' ἀπὸ κοντὰ τοὺς «ὄπαδούς» του, νὰ κάμῃ μιὰ διάλεξη στὸν «Παρνασσό» καὶ νὰ καλέσῃ ...σὲ μονομαχία τὸν Χατζηδάκη. Στὴ φω-

τογραφία αὐτῇ, — τραβήχτηκε στὸ ὑπαιθρο, στοὺς Στύλους τοῦ Ὀλυμπίου, — οἱ πραγματικοὶ «δημοτικιστὲς» πού φιγουράρουν μετὰ τὸν Ψυχάκη, εἶναι ὁ Νικόλαος Πολίτης, ὁ Ἐμμ. Ροῦδης, ὁ Δημ. Κακλαμάνος, — θεωρητικοὶ αὐτοί, — κι' ὁ Δροσίνης, ὁ Βλαχογιάννης, ὁ Στέφ. Στεφάνου, ὁ ὑποφαινόμενος, κι' ἴσως ὁ Θεόδ. Βελλιανίτης κι' ὁ Ἐμμ. Λυκούδης. Ἀνάμεσα στὸν Βλαχογιάννη καὶ στὸν Δροσίνη, στέκεται ὁ μέλλον Ἄρχηγός, ὁ Κωστῆς Παλαμάς, — μάτια του, μαλλιά του, γενάρια του, ροῦχα του, ὅλα μαῦρα.

Εἶναι μιὰ μορφή πού ξεχωρίζει... Ἀπὸ τοὺς ἄλλους πού ἔχουν «παρεισφύσει», — παρῆα τῆς στιγμῆς — μερικοὶ δὲν εἶναι οὔτε κὰν λόγοι: ὁ Γεώργιος Κασδόνης, ὁ ἐκδότης καὶ πρώην διευθυντῆς τῆς «Ἐστίας», ὁ Μιχαὴλ Λάμπρος, ὁ «ἐρυθρὸς γραμματεὺς» τοῦ «Παρνασσού» καὶ πρώτος στὴν Ἀθήνα ἐπιθεωρησογράφος («Λίγο ἀπ' ὅλα»), κι' ὁ «φίλος» τυπογράφος Περῆς (πού βρέθηκε, τί γύρευε;). Ἀλλὰ τὸ ἴδιο μπορούσε νὰ ρωτήσῃ κανένας καὶ γιὰ τὸν Γεώργιο Σουρῆ, πού φιγουράρει καθιστὸς ἀνάμεσα στὸν Λάμπρο καὶ τὸν Ροῖδη: ἀπὸ πού κι' ὡς πού δημοτικιστῆς, καὶ μάλιστα ψυχαρακός, ὁ «στιχουργὸς τοῦ Ρωμηοῦ»⁽¹⁾; Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, τὰ πράγματα δὲν ἦταν ἀκόμα τόσο ξεκαθαρισμένα καί, τὸ σπουδαιότερο, οἱ γλωσσάμυντορες δὲν εἶχαν ξεσηκώσει τὸν κόσμον ἐναντίον τῶν δημοτικιστῶν, κἀνοντιὰς τὸν νὰ τοὺς πιστέψῃ προδότες, ἐθνοκτόνους, πουλημένους σὲ ξένες μισελληνικὲς προπαγάνδες. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ Νικόλαος Πολίτης, π. χ., καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο, θὰ φυλαγόταν πολὺ νὰ φωτογραφηθῆ μὲ τὸν Ψυχάρη καὶ τοὺς δηλωμένους ὀπαδοὺς του, ὅπως κι' ὁ Σπύρος Λάμπρος, κι' ὁ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, κι' ὁποιοσδήποτε ἄλλος ἀπὸ τοὺς πανεπιστημιακοὺς καθηγητῆς, πού, χωρὶς νὰ γράφουν τὴ δημοτικὴ, ἐννοοῦσαν τὸ κίνημα γιὰ τὴν ἀποκατάστασή της. Ἀλλὰ λίγοι κι' ἀπὸ τοὺς δημοτικιστῆς λογοτέχνες, τὴν ἐποχὴ τοῦ διωγμοῦ — Εὐαγγελιακὰ, Ὁρεσטיακὰ — εἶχαν τὸ θάρρος νὰ δηλώνονται καθαρὰ «μαλλιαροί», ὅπως ὁ Πάλλης, ὁ Ἐφταλιώτης κι' ὁ Βλαστός. Αὐτοὶ ὅμως δὲν ζοῦσαν στὴν Ἀθήνα καὶ δὲν ἔτρεχαν τὸν κίνδυνον νὰ χάσουν τὴ θέση τους ἢ καὶ νὰ πετροβοληθοῦν στὸ δρόμον ἀπ' τὸ φανατισμένον ὄχλον, τὰ τοιράκια τοῦ Μιστριώτη. Μόνος ὁ Παλαμᾶς, ἀπὸ κείνους πού ζοῦσαν στὴν Ἀθήνα, ἀψηφοῦσε γενναῖα ὄλους αὐτοὺς τοὺς κινδύνους, ἀκόμα καὶ νὰ παντῆ ἀπὸ Γραμματέας στὸ Πανεπιστήμιο. Ἦταν βέβαια καὶ μερικοὶ πού δὲ φοβόνταν νὰ λένε πὼς ἦταν ψυχαρακοί· ἀλλ' αὐτοὶ δὲν εἶχαν νὰ χάσουν τίποτα,

(1) Ἀπὸ τοὺς δεκαπέντε πού φωτογραφήθηκαν τότε μὲ τὸν Ψυχάρη, δὲ ζοῦν σήμερα παρὰ μόνον: ὁ Δροσίνης, ὁ Κακλαμᾶνος, ὁ Βλαχογιάννης, ὁ Στεφάνου κι' ἐγώ. Πάλι καλά!

οὔτε ἦταν κορυφές, γιὰ νὰ πέφτουν στὰ μάτια τοῦ κόσμου. Ἀληθινὰ λοιπὸν ἡ ἀρετὴ τοῦ Παλαμᾶ ἦταν ὁ δημοτικισμὸς του. Γιατί τί ἄλλο ἐννοοῦμε μ' αὐτὴ τὴ λέξη, παρὰ τὴν ψυχικὴ ἀνδρεία, τὴν ἠθικὴ ἀλυσία, τὴν εὐθύτητα, τὴ χρησιμότητα, τὴν ἀποστροφή πρὸς τὸ συμβιβασμὸ, τὰ πλάγια μέσα καὶ τὴ διπλωματία: «Ὅλ' αὐτὰ τὰ μεγάλα καὶ σπάνια προτερήματα, πού ἴτ' ἀσέβονται καὶ τὰ θαυμάζουν ἀκόμα κι' οἱ τίμοι ἐχθροί, ὁ Παλαμᾶς τὰ ἔδειξε προπάντων σὰ δημοτικιστῆς.

Ὅταν τὸν πρωτογνώρισα, καὶ κάμποσα χρόνια κατόπι, ὁ ποιητῆς ἦταν φαιδρότατος, εὐθυμότατος, ὁμιλητικώτατος, γελαστικώτατος. Στιγμές - στιγμές, στὸ σπίτι του, μὲ τοὺς φίλους του, μοῦ φαινόταν σὰν ἀμέριμνο παιδί. Εὐχαριστιόταν νὰ μᾶς διηγῆται παλιὰ ἀνέκδοτα, ἀστεῖα περιστατικὰ τῆς ζωῆς του, ἀπ' τὴν παιδικὴ του ἡλικία ὡς τὰ χθεσινὰ του, τῆς ἡμέρας του· καὶ σπαρτάριζε ἀπὸ τὰ γέλια, ἀκούγοντας τὰ περίφημα ἀνέκδοτα τοῦ Μαλακάση ἢ τῆς κυρίας Παλαμᾶ⁽¹⁾. Μᾶς ἔπαιζε καὶ φάρσες,

(1) Γιὰ τ'ἀνέκδοτα πού διηγόταν ὁ Μαλακάσης, γράφτηκαν πολλὰ τελευταῖα μὲ τὸ θάνατό του. Τ'ἀνέκδοτα τῆς κυρίας Παλαμᾶ, μεσολογγίτικα τὰ περισσότερα, εἶναι πὸ ἀγνωστα. Θυμοῦμαι τώρα πού μᾶς ἔλεγε — καὶ τόσο γελοῦσαμε μαζί μὲ τὸν Παλαμᾶ — γιὰ μιὰ μικρὴ ἡλιθία, πού ἐνόμιζε πὼς κάθε κέντημα ἦταν «ἀνθος», καὶ μιὰ μέρα, βλέποντας στὸ σπίτι τῆς θεῆς τῆς ἑνα κεντημένο σὲ μαξιλάρι ἐλάφι, τὴ ρώτησε: «Τί ἀνθος εἶναι αὐτό, θεῖα μου;» γιὰ κάποιον νομάρχη, πολὺ ἀδέξιο χορευτῆ, πού σ' ἕνα βασιλικὸ χορὸ ἢ βασίλισσα Ὀλγα, ἀφοῦ χορεύε μαζί του καὶ... καταλατῆθηκε, τοῦ εἶπε ὕστερα εὐγενεῖα κι' εἰρωνικά: «Ὁραία χορεύετε, κέριε νομάρχα!», κι' ἐκεῖνος: «Τὸ κατὰ δύναμιν, Μεγαλειότητ'» γιὰ κάποιον ἀρχιμαντρίτη πού τὸν κατηγοροῦσαν πὼς πολὺ συχνὰ «ἔθνε τῆ Ἀφροδίτη» καὶ μιὰ μέρα, ἀγανακτισμένος, ἐφώνησε: «Ψεῦδος! μόνον ἀπαξ τῆς ἐβδομάδος, χάριν τῆς ὑγείας μου!» γιὰ μιὰ νοικοκυρὰ πού σ' ἕνα πένθος, μοιρολόι, πῆρε κατὰ λάθος γιὰ μαντήλι τὸ παντελονάκι τοῦ μοροῦ τῆς καὶ οκοῦπιζε μ' αὐτὸ τὰ μάτια τῆς, κι' ὅταν μιὰ ἄλλη, γιὰ νὰ τὴν κἀνῃ νὰ τὸ ἴδῃ, τὴ ρώτησε ἀπ' ἀντίκρου: «Τί εἶν' αὐτὸ πού κρατεῖς;», ἐκεῖνη, κλαίγοντας καὶ δείχνοντας τὸ παντελονάκι χωρὶς νὰ τὸ βλέπῃ, τῆς φώναξε: «Τὸ μαντήλι μου, Λένη μου!» κι' ἄλλα τέτοια πολλὰ, κι' ἀκόμα μάλιστα πὸ σόκιν. Κι' ἡ κυρία Παλαμᾶ ἐπρόσθετε συχνὰ: «Μ' αὐτὰ τ'ἀνέκδοτα μεγαλώσαμε στὸ Μεσολόγγι. Στὸ σπίτι μας, πού τὰ ξέραμε ἀπόξω κι' ἀνακατεῖτά, τὰ εἶχαμε πιά σὰν παροιμίες». Μᾶ

μασκαρευόταν ἀκόμα γιὰ νὰ γελᾶμε — ὅταν, ἐννοεῖται, ὁ κύκλος ἦταν πολὺ στενὸς — καὶ ποτὲ δὲ θὰ τὸν ξεχάσω ὅπως μᾶς παρουσιάστηκε ἓνα βράδυ σὰ στρατιώτης, μὲ τὰ... ἁγιοβασιλιάτικα ἄρματα τῶν παιδιῶν του. Ζωηρὰ τὸν θυμᾶμαι καὶ σὲ μιὰ ἐκδρομὴ πού κάναμε πανστρατιᾶ στὴν Πεντέλη, καθάλλα σ' ἓνα γαῖδουράκι, — ἀπὸ τὰ Μελίσσια εἶχαμε πάει γαῖδουροκαβαλλαρία, — ὅπου, δίπλα στὸν ποιητὴ, εἶχαν φορτώσει καὶ τὶς κουλούρες τοῦ γεύματός μας, νὰ φτάνη πρῶτος στὸ πλάτωμα τοῦ βουνοῦ καί, κατενθουσιασμένος, νὰ θέλῃ «νὰ προσφωνήσῃ τὰ πλήθη», δηλαδή ἐμᾶς πού ἀκολουθούσαμε... Ἀλλὰ ἡ εὐδιαθεσία του ἐκεῖνη κόπηκε ἀπτόμα μὲ τὸ θάνατο τοῦ μικροῦ Ἄλκη. Ἀπὸ τὴ μαύρη μέρα πού τοῦ πῆρε ὁ Χάρος «τώραῖο ἀγόρι, σπλάχνο του», δὲν ξαναεῖδαμε τὸν πατέρα νὰ γελᾶ ὅπως πρῶτα. Τὸν ἴδιο ἀπάνω-κάτω καιρὸ τοῦ συνέβη καὶ κάτι ἄλλο, πού μᾶς τὸν ἔδειχνε πολὺ στενοχωρημένο, σκεπτικό, σχεδὸν ἀμίλητο: Ἡ «Ἐφημερίς», ὅπου ἐργαζόταν, δὲν πήγαινε καλὰ οικονομικῶς, δὲν εἶχε νὰ πληρώνῃ τοὺς συντάκτες της, καὶ τοῦ κάκου ἡ κυρία Παλαμᾶ πήγαινε καὶ ξαναπήγαινε στὸ Ρούκη, πού ἦταν τότε ὁ διευθυντής, γυρεύοντας ἓνα μέρος τουλάχιστο ἀπὸ τὰ καθυστερούμενα γιὰ νὰ ψωνίσῃ. Νομίζω — δὲ θυμῶμαι καὶ τόσο καλά — πὼς ἡ μεγάλη αὐτὴ στενοχώρια ἔλειψε ὅταν ὁ ποιητὴς πῆγε χρονογράφος στὸ «Ἐμπρὸς» τοῦ Καλαποθάκη, δηλαδή σὲ μιὰ πλούσια ἐφημερίδα. Ἀργότερα διορίστηκε καὶ στὸ Πανεπιστήμιο, θέσῃ πού, καθὼς εἶπαμε, τὸν ἐξασφάλισε γιὰ πάντα. Γιατὶ μ' ὅλη τὴν ἀντίδραση, τὶς ἐπιθέσεις καὶ τὶς συκοφαντίες τῶν γλωσ-

καὶ στὸ σπίτι τοῦ Παλαμᾶ, πού, πὲς-πὲς, τὰ μάθαμε ἀπόξω κι' ἀνακατωτά, σὰν παροιμίες τᾶγαμε καὶ μεῖς. Μιὰ μέρα, μπαίνοντας στὸ χῶλλ, πού χρησίμευε, καθὼς εἶπα, καὶ γιὰ κάμαρο ἐργασίας, βρῆκα τὴν κυρία Παλαμᾶ νὰ διορθώνῃ κάτι ἀσπρόρροχα. Μόλις μὲ εἶδε, τὰ ἔχωσε βιαστικά καὶ τὰ σκέπασε στὸ πανεράκι της. «Γιατί;» ἀπόρησα φαιδρά. Κι' ἐκεῖνη, γελώντας: «Ἔ, τὸ μαντίλι μου, Λένη μου!» Καὶ μίαν ἄλλη μέρα, πού μοῦ διεκτραγωδοῦσε τὶς ἀπιστίες τοῦ ἀντρός της — θὰ ποῦμε γι' αὐτὲς παρακάτω — καὶ μοῦ παραπονιόταν πὼς δὲν τὴ θυμόταν πιά καθόλου σὰ γυναῖκα του, ἐγὼ τὴ ρώτησα: «Καθόλου; μὰ καθόλου;» κι' ἐκεῖνη μοῦ ἀποκρίθηκε μὲ τὸ ρητὸ τοῦ Ἀρχιμανδριτῆ!

σαμυντόρων, καμμιά κυβέρνησις δὲν ἐτόλμησε νὰ τὸν πάψῃ, κι' ὁ ποιητὴς, πού ὀλοένα ὑψωνόταν στὴν κοινὴ συνείδηση, ἔγινε μὲ τὸν καιρὸ ἓνας «δημόσιος ὑπάλληλος προνομιούχος», κι' ὅταν ἀποχώρησε ἀπ' τὴν ὑπηρεσία, πῆρε, «χάριν τιμῆς», σύνταξη ἴση μὲ τὸν τελευταῖο μισθό του⁽¹⁾. Χωριστὰ ἢ ἰσόβια σύνταξη πού, τὰ τελευταῖα χρόνια, τοῦ ἔβγαλε ὁ Δῆμος Ἀθηναίων, καὶ πού, ὅπως τὴν ἄλλη, τὴν κρατικὴ, τὴν παίρνει, μετὰ τὸ θάνατό του, ἡ πολυαγαπημένη του κόρη Ναυσικά.

Μ' ὅλ' αὐτὰ, ἡ πρώτη του, ἡ παλιὰ του ἐκεῖνη εὐθυμία δὲν τοῦ ξαναγύρισε ποτέ. Οὔτε ἡ οικονομικὴ ἄνεση, οὔτε ἡ μεγάλη

(1) Διηγοῦνται πὼς διὰ πρωτοδιορίστηκε, ὁ τότε Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ εἶπε: «Ἐλπίζω, ὅτι τώρα πού ἔχετε μιὰ καλὴ θέσῃ, θὰ παύσετε νὰ γράφετε ποιήματα». Τέτοιο πρᾶγμα δὲν ἄκουσα ποτὲ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ, κι' ἐπομένως ἀμφιβάλω ἂν εἶναι ἀλήθεια. Τὸ μόνο «πανεπιστημιακὸ» πού μᾶς διηγήθηκε στὸ σπίτι του, γυρίζοντας ἓνα βράδυ ἀργὰ ἀπὸ συνεδρίαση τῆς Συγκλήτου, εἶναι αὐτὸ τὸ φαιδρὸ: Πρύτανης ἦταν τότε ὁ Ἀλκιβιάδης Κρασσᾶς, ἓνας ἄνθρωπος πού ντυνόταν πάντα μὲ τὴν τελευταία μόδα καὶ πού οἱ κομψοῦμενοι μαθητὲς του εἶχαν γιὰ πρότυπο τὶς γραβάτες του, τὰ γάντια του, τὰ μπαστούνια του, τὰ μαντήλια του... Οἱ ἄλλοι συγκλητικοὶ εἶχαν φύγει. Στὸ γραφεῖο ἔμειναν ὁ Κρασσᾶς κι' ὁ Παλαμᾶς. Κάποτε θέλησε νὰ φύγῃ κι' ὁ Κρασσᾶς, καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸν κλητῆρα τὸ μπαστούνι του, πού δὲν τὸ βρῆκε ἐκεῖ πού τὸ εἶχε ἀφήσει μὲ τὰλλα του πράγματα. Μὰ οὔτε ὁ κλητῆρας τὸ βρῆκε πουθενά. Ἐψάξε, ἔψαξε, ἄφαντο τὸ μπαστούνι τοῦ κυρίου πρυτάνεως! Μιὰ στιγμὴ, ὁ κλητῆρας παρουσιάζεται μ' ἓνα μπαστούνι: «Μὴν εἶναι αὐτό, κύριε Πρύτανη;» Μόλις τὸ βλέπει, ὁ Κρασσᾶς ἀποτροπιάζεται, φρίττει, καὶ τὸ ἀποσπρώχνει μὲ ἀπερίγραπτο μορφασμὸ, φωνάζοντας: «Ὁχι! ὄχι! αὐτὸ ὄχι!». Ἦταν τὸ μπαστούνι τοῦ Παλαμᾶ. «Ἀλλὰ γιὰ νὰ καταλάβετε τὴ φρίκη τοῦ Κρασσᾶ, πρέπει νὰ τὸ ἰδῆτε», ἐπρόσθεσε ὁ ποιητὴς. Καὶ βγαίνοντας στὸ διάδρομο, γύρισε μ' ἓνα μπαστουνακι ἀπὸ ἀγριελιά, παλιό, ἀσπροκίτρινο, οἰκτρό. Αὐτὸ κρατοῦσε πάντα στὸ δρόμο, ἐκεῖ πού ὁ Κρασσᾶς κρατοῦσε ἓνα κομψότατο καὶ μεγαλοπρεπέστατο, ἀπὸ πολύτιμο ξύλο μὲ μετάλλινη ἐπιχρυσωμένη λαβή... Δὲν ξέρω, κι' ὁ Κρασσᾶς μορεῖ νὰ ἦταν μεγάλος ἐπιστήμονας. Ἀλλὰ γιὰ τὸ μπαστουνακι τοῦ Παλαμᾶ βεβαιότατα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ἐκεῖνο πού ἔγραψε στὴ διαθήκη του ὁ Βενιαμὴν Φραγκλῖνος, κληροδοτώντας τὸ ἀπλὸ ἀπὸ ἀγριομηλιά μπαστούνι του, πού κρατοῦσε συνήθως στὸν περίκωτο, στὸ φίλο του, «τὸ φίλο τῆς ἀνθρωπότητος», τὸ στρατηγὸ Οὐάσιγκτον: «Καὶ σὴν πτερο νᾶταν, θὰ τοῦ ἀξίζε τὸ ἴδιο».

δόξα, οὔτε οἱ κάθε λογῆς τιμές ποῦ τοῦ ἐ-
 πρόσφερε ὁ κόσμος — μιὰ ἀληθινὴ λατρεία —
 μπόρεσαν νὰ τὸν ξανακάμουν φαιδρὸ, γε-
 λαστικὸ κι' ἀμέριμνο ὅπως τὸν πρωτογνώ-
 ρισα. Τώρα ἦταν ἄλλα ποῦ τὸν ἀησουχοῦ-
 σαν, τὸν πίκραιναν καὶ τὸν χροιάουσαν σκε-
 πτικὸ, μελαγχολικὸ, σχεδὸν ἀφηρημένο. Οἱ
 ἐναντίον του ἐπιθέσεις, κι' ὄχι μόνο γιὰ τὴ
 μαλλιαρὴ του γλώσσα, παρὰ καὶ γιὰ τὴ
 σκοτεινὴ, τὴν ἀκατάληπτη ποιήσῃ του, εἶ-
 χαν ἀρχίσει ἀπὸ πολὺ νωρίς. Ἄλλ' αὐτές,
 ὅσο δὲν προέρχονταν ἀπὸ ἀνθρώπους ποῦ
 τοὺς ἐλογάζαζες, τὶς ἀψηφοῦσε. Ὅταν, π. χ.,
 κάποιος Παπαλεξανδρῆς δημοσίευε σειρὰ
 ἐπιφυλλίδων μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Παλαμᾶς
 παλαμιζόμενος», ὁ ποιητὴς μᾶς ἐδιάβαζε
 περικοπῆς λιγωμένος ἀπὸ τὰ γέλια. Ἄλλὰ
 ὕστερα ποῦ τὰ «βέλη» ἀρχισαν νὰ τοῦ ἔρ-
 χόνται «ἐξ οἰκείων», τὸ πρᾶγμα ἄλλαξε
 πολὺ. Βαθύτερα, μπορῶ νὰ πῶ, παρὰ κάθε
 ἄλλη συμφορὰ, ἐπύκρναν τὸν εὐθιχτο καὶ
 ὑπερευαίσθητο ποιητὴ, ποῦ εἶχε καὶ τὴν
 ἀνθρώπινη ἀδυναμία νὰ νιάζεται τόσο
 πολὺ, νὰ φοβᾶται ἴσως, γιὰ τὴν ὕστεροφη-
 μία, ἐπιθέσεις ἀπὸ ἀνθρώπους ποῦ τοὺς ἐ-
 λογάζαζε, σὰν τὸν Κώστα Χατζόπουλο,
 τὸν Μιχαὴλ Μητσάκη καὶ τὸν Γιάννη Καμ-
 πύση. Μᾶς ἔκανε καὶ πάλι τὸν ἀδιάφορο
 ἄλλὰ ἡμεῖς βλέπαμε καλὰ τὴν πίκρα του
 καί, ἀπὸ μερικὰ λόγια ποῦ τοῦ ξέφευγαν,
 καταλαβαίναμε πῶς τὸ φουσοῦσε καὶ δὲν
 ἐκρῶνε. Τοῦ ἐκόστισε προπάντων ἡ ἐπί-
 θεση τοῦ Χατζόπουλου, ἐνὸς ποιητῆ καὶ
 κριτικοῦ ποῦ ὁ Παλαμᾶς τόσο τὸν ἐκτι-
 μοῦσε, τὸν ἐθαύμαζε καὶ τὸν ἐπαινοῦσε,
 — ἀκόμα καὶ μὲ ποιήματά του, — ὥστε
 καιαντοῦσε καὶ νὰ τὸν φοβᾶται. Ἦταν
 ἕναν καιρὸ ποῦ δὲν ἔγραφε τίποτα, προ-
 πάντων κριτικὸ, χωρὶς νὰ συλλογιέται πῶς
 θὰ φαινόταν τοῦ Χατζόπουλου. Ὁ Χα-
 τζόπουλος τὸν τρομοκρατοῦσε! Κι' ὅταν εἶ-
 δε ἀξαφνα νὰ τὸν ἀονιέται κι' αὐτός, ἰσχυ-
 ριζόμενος πῶς ἦταν ἕνας ἐγκεφαλικός, ἀνει-
 λικρινῆς, ψεύτικος ποιητὴς, μὲ λιγοστά μόνο
 εἰλικρινῆ, ἀληθινὰ λυρικά ποιήματα, ἐνόμι-
 σε γιὰ μιὰ στιγμή πῶς γι' αὐτὸν χάθηκε ὁ
 κόσμος. Ἡ ἀρνηση, πάλι, τοῦ Καμπύση τοῦ
 ἔκαμε ὀδυνηρὴ ἐντύπωση, γιὰ τὸν ἐνόμιζε
 ἐληθεασμένο ἀπὸ τὸν Χατζόπουλο, ἐνῶ στὴν
 πραγματικότητά ὁ Χατζόπουλος εἶχ' ἐπη-
 ρευστῆ ἀπὸ τὸ φίλτατό του Καμπύση, ποῦ

ἀπὸ καιρὸ τοῦ πιπίλιζε τὸ μυαλὸ πῶς οὔτε
 Παλαμᾶς ἀξίζε, οὔτε Γρουπάρης, οὔτε κανέ-
 νας (!). Ὅσο γιὰ τὴν ἐπίθεση τοῦ Μητσά-
 κη, τὴ σημαντικώτερη ἴσως ἀπ' ὅλες, ποῦ
 μποροῦσε νὰ παρασύρη πολλοὺς, ἀδύνατο
 νὰ παραστήσω μὲ πόση ἀνακούφιση ὁ Πα-
 λαμᾶς τὴν εἶδε ἐξουδετερωμένη, ἐκμηδενι-
 σμένη, ὅταν ἔμαθε ἀξαφνα πῶς ὁ ἐπικρι-
 τῆς του τρελλάθηκε! «Τρελλὸς ἀνθρώπος,
 μᾶς ἔλεγε ὑποκρινόμενος τὸ μεγαλύτερο
 οἶκτο· τί νὰ τοῦ ἀπαντήση κανένας;» Ἔτσι,
 ἀπὸ τοὺς τρεῖς, ὁ ἕνας κλείστηκε στὸ φρε-
 νοκομεῖο, ὁ ἄλλος κατέβηκε πρόωρα στὸν
 τάφο, κι' ὁ τρίτος... μετάνιωσε καὶ ξανά-
 γινε φίλος καὶ θαυμαστής.

* *

Κι' ἦρθε ἡ μεγάλη ἱστορία τοῦ βραβείου
 Νομπέλ. Οἱ φίλοι τοῦ Παλαμᾶ ἀρχισαν νὰ
 ἐνεργοῦν μὲ κάθε τρόπο γιὰ νὰ τὸ πάρη.
 Ἔβγαζαν φυλλάδια καὶ βιβλία, προκαλοῦ-
 σαν προτάσεις ἐπισήμων κι' ἀνεπισήμων σω-
 ματείων, προσπαθοῦσαν νὰ προσηλυτίσουν
 κι' Ἕλληνες καὶ ξένους, ἔβαζαν σὲ κίνηση
 καὶ τοὺς διπλωμάτες μας στὸ Ἐξωτερικό. Μιὰ
 ἐπίτομη «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λο-
 γοτεχνίας», ποῦ τυπώθηκε γαλλικὰ ἀπὸ τὸ
 Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, καὶ ποῦ ἀνα-
 κήρυττε τὸν Παλαμᾶ ὡς τὴ μεγαλύτερη, κι'
 ἴσως τὴ μόνη μεγάλη λογοτεχνικὴ μορφὴ
 τῆς Νέας Ἑλλάδας, ἔγινε μ' ἐνέργειες τῆς
 «φιλικῆς ἐταιρείας» γιὰ νὰ χρησιμεύσῃ
 «ὅπου δεῖ». Πολὺ σωστὸ καὶ πολὺ δίκαιο
 βέβαια. Κι' ἐγὼ ὁ ἴδιος, χωρὶς νάνηκω στὴν
 εἰδικὴ αὐτὴ ἔνωση τῶν φίλων, ἐπιδοκίμαζα,
 κι' ὑποβοηθοῦσα μάλιστα, τὶς ἐνέργειές της.
 Γιατ' εἶχα τὴ γνώμη — καὶ τὴν εἶπα, καὶ
 τὴν ἔγραψα πολλές φορές — πῶς μόνος ὁ
 Παλαμᾶς, μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ του φήμη,
 μποροῦσε νὰ κριθῆ ἀξίος τοῦ βραβείου Νο-
 μπέλ, καὶ δὲν ἔπρεπε, ὅσο ζοῦσε αὐτός, νὰ
 χάσουμε τὴν εὐκαιρία — ὅπως, δυστυχῶς, τὴν
 ἐχάσαμε — νὰ τιμηθῆ κι' ἡ μικρὴ Ἑλλάδα
 στὸ πρόσωπό του, καί, μὲ τὴν παγκόσμια
 ἀναγνώριση ἐνὸς σύγχρονου μεγάλου της

(¹) Παραπέμπω στὰ γράμματα τοῦ Καμπύση
 πρὸς τὸν Χατζόπουλο, ποῦ δημοσιεύθηκαν τὸ
 1936 στὴ «Νέα Ἐστία» ἀπὸ τὸν κ. Ι. Μ. Πα-
 ναγιωτόπουλο μὲ πολλές διαφωτιστικὰς σημειώ-
 σεις.

ποιητῆ, νὰ περάσῃ στὴ χορεία τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν (¹). Ὁ Παλαμᾶς ὥστόσο ἔκανε τὸν ἀνήξερο καὶ τὸν ἀδιάφορο. Ἐμεῖς ὅμως βλέπαμε πὼς τὰ ἤξερε ὅλα, καὶ καταλαβαίναμε πὼς τὸ Νομπέλ εἶχε γίνῃ πιά ἢ κρυφῆ του ἔγνοια, ἢ ἀνησυχία καὶ λαχτάρα. Τὸ ποθοῦσε κι' ἔτρεμε τόσο νὰ μὴ τὸ χάσῃ, ὅσο καὶ νὰ μὴ φαίνεται πὼς τὸ θέλει. Ἀλλὰ δὲν τὸ κατάφερε πάντα. Κι' ἔφτασε, γιὰ νὰ τὸ δεῖξῃ σ' ὄλους, ἕνα τετράστιχό του ἀπὸ τὸν «Κύκλο τῶν Τετραστίχων». Τὸ βιβλίό αὐτὸ τυπώθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια (Ἔκδοση «Γροσμάτων») τὸ 1919, ἀλλὰ τὸ τετράστιχο εἶναι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού οἱ φίλοι παρακάλεσαν τὴν κοντέσσα Νοαΐγ, στὸ Παρίσι, νὰ γράψῃ γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἕνα ἄρθρο, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ κι' αὐτὸ «ὄπου·δεῖ», μὰ ἡ μεγάλη ποιήτρια ἀρνήθηκε ἢ τὸ ὑποσχέθηκε καὶ τὸ ἀμέλησε. Ἔ, ὁ ποιητὴς αὐτὸ δὲν τῆς τὸ συχώρεσε καὶ τὴν ἔκαμε νὰ τὸ πληρώσῃ μ' ἕνα τετράστιχο, πού τὴν ἔλεγε τυφλὴ κι' ἀναίσοθητη, ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ μπροστά της ἡ Ποίηση καὶ τῆς γύρισε τὴν πλάτη! Ἀλλὰ ἡ τελευταία ἐπίσκεψη τοῦ Ψυχάρη στὴν Ἀθήνα μᾶς ξεσκέπασε ἀπρόοπτα κι' ὀλοκληρωτικὰ τὸν κρυφὸ καῖμό τοῦ Παλαμᾶ. Αὐτὴ τὴ φορὰ, ὁ Δάσκαλος ἐρχόταν ἀπ' τὸ Παρίσι γιὰ νὰ μᾶς ζητήσῃ... τὸ Νομπέλ! Μιὰ μέρα, στὸ «Ξενοδοχεῖο τῆς Ἀγγλίας» ὅπου καθόταν, μᾶς ἐξομολογήθηκε πὼς τὸ ἠθελε πολὺ, — «ποφοῦσε», μὲ τὴν ἴδια του τὴν ἔκφραση, — κι' ὄχι βέβαια γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, παρὰ γιὰ τὴν Ἰδέα καὶ τὴν Ἑλλάδα, καὶ μᾶς παρακάλεσε νὰ συντάξουμε μιὰ πρόταση, μιὰ εὐχή, μιὰ σύσταση πρὸς τὴ Σουηδικὴ Ἀκαδημία, ὑπογραμμένη ἀπ' ὄλους μας. «Κι' ὁ Παλαμᾶς, πού εἶναι ὑποψήφιος ἀπὸ χρόνια; — Τὸν Παλαμᾶ δὲν τὸν θέλουν, δὲ

θὰ τοῦ τὸ δώσουν ποτέ, αὐτὸ τὸ ξέρω καλά. Σὲ μένα, ἐλπίζω. Εἶμαι πιὸ γνωστός ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, ἔχω φίλους παντοῦ.» Γιὰ νὰ εὐχαριστήσουμε τὸν Ψυχάρη, ἀναθέσαμε σὲ κάποιον ἀπὸ μᾶς — δὲν θυμοῦμαι τώρα ποῖον — νὰ συντάξῃ τὴν πρόταση, τοῦ δηλώσαμε ὅμως πὼς δὲ θὰ τὴν ἐπογράψαμε, ἀν δὲν τὴν ὑπόγραφε κι' ὁ Παλαμᾶς. Ὁ πωσδὴποτε, τὸ χαρτὶ ἄρχισε νὰ γυρίζῃ. Δυὸ τρεῖς φίλοι τὸ πῆγαν καὶ στὸν Ἄλκη Θρούλο, ζητώντας τὴν ὑπογραφή του. Ἀλλὰ ὁ Ἄλκης Θρούλος ἀρνήθηκε κατηγορηματικὰ. «Ἄ, μπά! εἶπε, ἂν πρόκειται νὰ συστήσουμε πεζογράφο, θὰ προτιμοῦσα κάθε ἄλλον ἀπὸ τὸν Ψυχάρη» (¹). Σκυλὶ ὁ γέρο-Ψυχάρης ἄμα τὸ ἔμαθε: «Εἴμαστε καὶ συγγενεῖς! ἐφώναξε. Καὶ λέγεται Ἄλκης Θρούλος, ἐνῶ εἶναι Ἄλκα Θρούλα. Τί ἀπάνη, τί ψευτιά!» Ἄλλ' ἂν ἡ ἀρνησιμὴ τοῦ Ἄλκη Θρούλου ἦταν ἡ κωμωδία, ἡ ἀρνησιμὴ τοῦ Παλαμᾶ ἦταν τὸ δράμα. Μολονότι ξέραμε τί ὑποδοχὴ μᾶς περίμενε, πῆγαμε στὸ σπίτι του ἕνα πρωτὶ, ὁ Καλομοίσης κι' ἐγώ, μὲ τὸ χαρτὶ στὴν τσέπη. Μὰ δὲν προφτάσαμε οὔτε νὰ τὸ βγάλουμε νὰ τὸ ἰδῆ. «Δὲν ξέρω, δὲν ξέρω τίποτα!» ἄρχισε νὰ μᾶς λέῃ ἀπ' τὰ πρῶτα μας λόγια. Καὶ τελείωσε μὲ πολλοὺς καὶ διαφόρους μορφασμούς, μὰ χωρὶς νὰ προσθέσῃ λέξη. «Μὰ βέβαια, μοῦ εἶπε ὁ Καλομοίσης καθὼς φεύγαμε γιὰ νὰ γυρίσουμε στὸ ξενοδοχεῖο, ὅπου μᾶς περίμενε ὁ Ψυχάρης: ἦταν σὰ νὰ τοῦ γυρεῖσαμε νὰ ὑπογράψῃ ὁ ἴδιος τὴ θανατικὴ του καταδίκη!» Ἀλλὰ γιατί πῆγαμε τότε; Ἀπλούστατα, γιὰ τὴν ἑβραϊότητα πού εἶχαμε, μᾶς ἔμενε καὶ μιὰ ἀμφιβολία, ἢ μιὰ ἐλπίδα, πὼς ὁ Παλαμᾶς ἀδιαφοροῦσε ἀληθινὰ γιὰ τὸ Νομπέλ, ἢ πὼς δὲν τὸ περίμενε πιά, κι' ἔτσι θάθελε ἴσως, γιὰ τὴν Ἰδέα κι' αὐτὸς καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, νὰ συστήσῃ τὸν Ψυχάρη, πού πρὸ ὀλίγου ἀκόμα τὸν εἶχε ὀνομάσει «πέρα γιὰ πέρα μεγάλο πεζογράφο». Ἀλλὰ πού! ἡ ἀρνησιμὴ του, ὁ τρόπος του, μᾶς ἔπεισε πὼς τὸ Νομπέλ ἦταν πάντα ὁ καῖμός τοῦ μεγάλου ποιητῆ. Ὑποκρινόταν ὅταν ἔκανε τὸν ἀδιάφορο,

(¹) Ἔχω γράμμα ἀπὸ ομάδα ἀλεξανδρινῶν λογίων πού μοῦ γράφουν, πὼς ἐπειδὴ ἡ Σουηδικὴ Ἀκαδημία δὲ φαινόταν πρόθυμη νὰ βραβεύσῃ τὸν Παλαμᾶ, κι' αὐτοὶ ἠθελαν νὰ δοθῇ τὸ Νομπέλ καὶ στὴν Ἑλλάδα, σκέφθηκαν νὰ προτείνουν ἐμένα γιὰ ὑποψήφιο καὶ μοῦ ζητοῦσαν νὰ τοὺς βοηθήσω. Τοὺς ἀπάντησα πὼς, ὅσο ζοῦσε ὁ Παλαμᾶς, μοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ βοηθήσω κανένα γιὰ τέτοιο πρᾶγμα. Μοῦ ἀντιπάντησαν πὼς θὰ τὸ ἔκαναν καὶ παρὰ τὴ θέλησή μου, ἀποβλέποντας στὸν ἐθνικὸ σκοπὸ. Ἐδῶ σταμάτησε ἡ ἀλληλογραφία μας, γιὰ τὸν δὲν τοὺς ξανάγραφα, κι' οὔτε ξέρω τί ἀπόκαμαν.

(¹) Μοῦ εἶπαν πὼς ὁ Ἄλκης Θρούλος πρόσθεσε: «Π.χ. τὸν Ξενοπούλο». Ἐκολακεύθηκα πολὺ, δὲν ξέρω ὅμως ἂν εἶπε πραγματικῶς τὸν ὄνομά μου, ἂν κι' εἶμαι βέβαιος πὼς μὲ προτιμᾶσαν πεζογράφο ἀπὸ τὸν Ψυχάρη.

ἐκεῖ πού ὁ Ψυχάρης μᾶς ἔλεγε μὲ τόσο συγκινητικὴ εἰλικρίνεια: « ψοφῶ! » Κι' ἔν' ἄλλο ἀκόμα: ἐνῶ ὁ Ἄλκης Θρύλος ἀρνήθηκε νὰ ὑπογράψῃ ἐπειδὴ δὲν ἐκτιμοῦσε καθόλου τὸν Ψυχάρη σὰ μυθιστορωγράφου καὶ θεατρικὸ συγγραφέα, ὁ Παλαμᾶς τὸν ἐθαύμαζε ὅσο κανέναν ἄλλον στὴν Ἑλλάδα, — ποιὸν εἶχε ὀνομάσει ποτὲ « πέρα-πέρα μεγάλο; », — ἐπομένως χροστοῦσε νὰ τὸν συστήσῃ γιὰ τὸ Νομπέλ κι' ἀπὸ πεποίθησιν, κι' ἀπὸ συνέπεια, κι' ἀπὸ λεπτότητα. Οὔτε μποροῦμε νὰ υποθέσουμε πὼς κι' ὁ θαυμασμὸς τοῦ ἦταν ὑποκριτικὸς ὅπως ἡ ἀδιαφορία τοῦ. Θέλω νὰ πῶ πὼς ὁ Ψυχάρης δὲν εἶχε καὶ τόσο ἄδικο νὰ δυσαρεστηθῆ τότε μὲ τὸν Παλαμᾶ περισσότερο παρὰ μὲ τὸν Ἄλκη Θρύλο, ἀφοῦ μάλιστα ἐξαιτίας τοῦ τὸ διάβημα ματαιώθηκε, γιὰτι καὶ μεῖς, καθὼς εἶχαμε δηλώσει, δὲν ὑπογράψαμε, ἀφοῦ δὲν ὑπόγραψε πρῶτος ὁ Παλαμᾶς, κι' αὐτό, φυσικά, γιὰτι δὲ θέλαμε μὲ κανένα τρόπο — ὁ Καλομοίρης τουλάχιστον κι' ἐγὼ — νὰ πικράνουμε τὸ λατρευτὸ μας ποιητὴ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι γνωστὸ: Μόλις γύρισε στὸ Παρίσι, ὁ Ψυχάρης, « μένεα πνέων », ἔγραψε γαλλικὰ καὶ τύπωσε σὲ ἰδιαίτερο φυλλάδιον μιὰ δῆθεν κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλὰ πραγματικῶς ἓνα δριμύτατο λίβελλο. Τὸν ποιητὴ ὁμως δὲν τὸν ἐπείραξε ὅπως οἱ ἄλλες « ἔξ οικείων του » ἐπιθέσεις. Γιὰτι ἔλεγε τέτοιες ἀνοησίες ὁ ἐπικριτὴς τοῦ, καὶ δικαιολογιόταν τόσο ἄσχημα πού τὸν ἐπαινοῦσε καὶ τὸν ἐθαύμαζε πρωτύτερα χωρὶς νὰ τὸν ἔχῃ διαβάσει, — τί ἀπρόοπτη κι' ἴσως ψεύτικη ὁμολογία! — ὥστε μὲ τὴν κριτικὴ αὐτὴ κρινόταν καὶ ξέπεφτε, ὄχι ὁ Παλαμᾶς, παρὰ ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης. Κι' ἦταν, ἂν δὲ σφάλλω, ἡ τελευταία στὴ σειρά τῶν ἐπιθέσεων πού ὑπόμεινε στὴ ζωὴ τοῦ ὁ ποιητὴς. Πόση ἐντύπωση θᾶκανε, μόνον ἐπειδὴ προερχόταν ἀπὸ τὸ χτεσινὸ « λιβανιστὴ », τὸν ἀρχηγὸ πού εἶχε ἀνεβάσει στοὺς οὐρανούς τὸ « πρωτοπαλλήκαρό » του, ἂν δὲν ἤξεραν ὅλοι τὸ κίνητρο, τὴν αἰτία τῆς ξαφνικῆς ἀλλαγῆς τοῦ! Ὑστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια, κι' ὁ Ψυχάρης πέθανε κι' ὁ Παλαμᾶς. Κι' οἱ δύο δοξασμένοι. Ὅλα, βλέπετε, εἶχαν ξεχαστῆ: καὶ μίση, καὶ πάθη, κι' ἀδυναμίες, κι' ὑποκρίσεις, κι' ἀσυνέπειες. Καὶ δὲν ἔμεινε παρὰ τὸ Ἔργο — τόσο μεγάλο καὶ τῶν δύο...

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα πού ἔφερεν ὁ Ψυχάρης, γιὰ νὰποδείξῃ τὴν ποιητικὴ μηδαμινότητα τοῦ Παλαμᾶ, ἦταν καὶ τὸ πὼς δὲν εἶχε στὴ ζωὴ τοῦ ἐρωτικὲς περιπέτειες. Πὼς μποροῦσε νᾶναι ποιητὴς, καὶ μάλιστα μεγάλος, ἄνθρωπος πού δὲν ἐγνώρισε ποτὲ ἄλλη γυναῖκα ἀπὸ τὴ γυναῖκα τοῦ;... Αὐτό, κι' ἀληθινὸ νὰ ἦταν, δὲ θᾶχε καμμιά ἀξία σὰν ἐπιχείρημα' ἀλλὰ δὲν εἶναι οὔτε ἀληθινὸ. Ὁ Παλαμᾶς μπορεῖ νὰ μὴν ἀγάπησε ποτὲ καμμιά δυνατότερα καὶ βαθύτερα ἀπὸ τὴ Μαρία Βάλβη' μὲ πολλὰ ὁμως ἄλλες εἶχε ἐρωτικὲς σχέσεις, καὶ στὰ νιάτα τοῦ, καὶ στὰ μεσοκοπίσματα, καὶ στὰ γεράματα ἀκόμα, καὶ μπορῶ νὰ πῶ χωρὶς ὑπερβολή, πὼς βρισκόταν διαρκῶς ἐρωτευμένος. Ἐνας « μέγας ἀνὴρ » σὰν τὸν Παλαμᾶ ἀνῆκει πιά στὴν Ἱστορίαν, κι' ὄχι στὴν οἰκογένειάν τοῦ σὰν ἓνας κοινὸς θνητὸς. Τὰ παιδιὰ τοῦ, οἱ συγγενεῖς τοῦ, δὲν ἔχουν κανένα δικαίωμα νὰ παραπονεθοῦν, νὰ διαμαρτυρηθοῦν, ὅταν ἓνας ἱστορικὸς ἀναφέρει, διηγεῖται ἢ ὑπαινίσσεται πράγματα πού νομίζουν πὼς θίγουν τὴ μνήμη τοῦ. Τίποτα δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ θίξῃ τὴ μνήμη τέτοιου ἀνθρώπου. Μόνον καμμιά ἱστορικὴ ἀνακρίβεια ἔχουν τὸ δικαίωμα — καὶ τὸ καθήκον — νὰ ἐπανορθώσουν ὅσοι ἐνδιαφέρονται καὶ τυχαίνει νὰ γνωρίζουν καλύτερα. Ἀλλὰ κι' οἱ γυναῖκες πού ἀγαπήθηκαν ἀπὸ ἓνα μεγάλο ποιητὴ, καὶ μάλιστα ἂν τὸν ἀγάπησαν κι' αὐτὲς κι' ἀνταποκρίθηκαν στὸν ἐρωτὰ τοῦ ὄχι μόνον ἀπὸ θαυμασμό, πρέπει νὰ τῶχουν καμάρι καὶ καύχημα. Αὐτὸ πιστεύω, καὶ μαζί μου τὸ πιστεύει ὅλος ὁ κόσμος. Κι' ἀναχωρώντας ἀπὸ τέτοια ἀρχή, γενικὰ παραδεγμένη, ἀδίστακτα εἶπα γιὰ τὸν Παλαμᾶ καὶ μερικὰ πράγματα πού δὲ θᾶρεσαν ἴσως στοὺς συγγενεῖς τοῦ, μὰ πού διαφωτίζουν τὸν ἄνθρωπο, κι' ἀδίστακτα θὰ προσθέσω ἀκόμα κι' ὅσα ξέρω, ἢ ὅσα χρειάζονται, κι' ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴ τοῦ ζωὴ. Ὅλες σχεδὸν τίς νέες κι' ὠραῖες τοῦ θαυμάστριες, πού μερικὲς ἦταν ποιήτριες κι' οἱ ἴδιες, — μόνον τὰ ὀνόματα εἶναι περιττά, — ὁ ποιητὴς τίς ἐρωτεύθηκε κατὰ καιροὺς καὶ τὸν ἐρωτεύθηκαν κι' ἐκεῖνες, ἢ τουλάχιστον ἀνταποκρίθηκαν στὸ αἶσθημά τοῦ. Ἀλλὰζαν ἐρωτικὰ γράμματα, ἐρωτικὰ ποιήματα κι' ἐρωτικὰ φιλιά. Ἡ κυρία Παλαμᾶ τὰ μάθαινε, τὰνακάλυπτε στὸ τέλος, — κάποτε καὶ

στην ἀρχή, — καὶ συχνὰ ἔκανε στὸν ἀντρα τῆς σκηνὲς ἀπὸ ζήλεια. Ὁ ποιητὴς, πού στην ἀρχὴ προσπαθοῦσε νὰ ρνηθῆ ἢ γὰπο-σκεπάσει, ὕστερα ὁμολογοῦσε, καὶ συντριμμένος, ὑποσχόταν νὰ μὴν τὸ ξανακάνῃ· ἀλλὰ τὸ ξανάκανε, πότε μὲ τὴν ἴδια, πότε μὲ ἄλλη, καινούργια. Τέτοιες σκηνὲς ἀνάμεσα στὸ ἀντρόγυνο γίνονταν συχνότερες καὶ σοβαρότερες στὰ μεσοκοπίσματα του: ὁ ἀντρας εἶχε πιά πολλές ἄσπρες τρίχες, κι' ἀκόμα περισσότερες ἢ γυναίκα, ἀν καὶ διατηροῦσε πάντα τὴν ὁμορφιά τῆς. Καὶ σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς μεγάλες αὐτὲς σκηνὲς ἢ ἱστορίες, ἔτυχε νὰ παρασταθῶ κι' ἐγὼ.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ «φιλολογικὸ σαλόνι» εἶχε παρακμάσει ἢ ξεφυλιστῆ. Ἐλάχιστοι στενοὶ φίλοι τοῦ σπιτιοῦ πηγαίναμε μόνο γιὰ ἓνα σύντομο προβέγγερο, κι' ἐγὼ συχνότερ' ἀπ' ὄλους, σχεδὸν κάθε βράδυ. Γιατὶ μὲ τοὺς Παλαμάδες εἶχα συνδεθῆ πιά σὲ τρόπο πού μοῦ ἦταν πιά ἀπαραίτητοι, ἔπειτα εἶχαν μεγαλώσει στὸ μεταξὺ καὶ τὰ παιδιὰ, πού τὰγαποῦσα σὰ δικά μου. Τὴν ὥρα πού πῆγαίνα, ἢ οἰκογένεια ἦταν συνήθως μαζεμένη στὸ χῶλλ, τὰ παιδιὰ μελετοῦσαν, ἢ κυρία Παλαμᾶ ἔραβε, κι' ὁ ποιητὴς ἔγραφε ἢ διάβαζε κλεισμένος στὸ γραφεῖο του (τὸ δεξιὰ, ὄχι τὸ ἀριστερὰ τῶν πρώτων χρόνων). Καθόμουν λίγο μὲ τὴν οἰκογένεια, κι' ὅταν ἀρχίζαν νὰ στρώνουν τὸ τραπέζι γιὰ τὸ δεῖπνο, περνοῦσα στὸ γραφεῖο τοῦ Παλαμᾶ, καὶ ξανάβγαίνα μαζί του ὅταν ἐρχόταν ἢ Ναυσικά νὰ μᾶς πῆ πὼς τὸ τραπέζι ἦταν ἔτοιμο. Γιατὶ πολὺ συχνὰ μὲ κρατοῦσαν νὰ τρώω μαζί τους, καὶ μάλιστα ὅταν ἢ κυρία Παλαμᾶ μαγεύερε μὲ ἄφραστη τέχνη τὸ φαγητὸ πού μοῦ ἄρεσε ἔξαιρετικά: πιλάφι μὲ σηκοτάκια πουλιῶν. Ἐδῶ, παρεκβατικά, ἀξίζει νὰ διηγηθῶ καὶ τοῦτο: Ὅταν ἀναβα τὸ τσιγάρο μου, συνήθιζα νὰ κάνω γιὰ τὰ παιδιὰ «πυροτέχνημα», φυτεύοντας τὸ ἀναμμένο ἀκόμα σπύρτο στὴ φλούδα τοῦ πεπονιοῦ ἢ τοῦ πορτοκαλιοῦ κι' ἀφίνοντάς το νὰ καῖ ὀλόκληρο, μὲ τὴ ζωηρὴ φλόγα πού ἀνέβαινε ἀπὸ κάτω. Ὁ μικρὸς Λέανδρος γουστάρει πολὺ αὐτὸ τὸ παιχνίδι, κι' ἤθελε νὰνάβῃ κι' αὐτὸς καὶ νὰ φυτεύῃ στὴ φλούδα του ὅσα σπύρτα τὸν ἄφινε νὰ κάψῃ ἢ μητέρα του. Γιατὶ ἢ νοικοκυρὰ πάντα τοῦ ἔκοβε τὸ γούστο φωνάζοντας: «φτάνει σου! μὴ χαλᾶς τὰ σπύρτα!»,

ὡς πού τοῦ ἄρπαζε ἀπ' τὰ χέρια τὸ κοντινὸ. Ἀλλὰ ἓνα βράδυ, ὁ ποιητὴς ἐθύμωσε. Κι' ἄρπαζοντας τὸ κοντινὸ ἀπὸ τὰ χέρια τῆς γυναίκας του, τὸ πέταξε στὸν Λέανδρο μὲ φωνές: «Οὐφ! ἄσ' τὸ παιδί νὰ κάμῃ τὸ γούστο του!... Νά, Λέανδρε, κάψε ὅσα θέλεις. κάψε τα ὅλα!» Κι' ὁ μικρὸς, ἐκείνο τὸ βράδυ, ἔκαψε βιαστικά κι' ἀπανωτὰ ὅλα τὰ σπύρτα τοῦ κοντιοῦ, σ' ἓνα λαμπρὸ μὰ τὴν ἀλήθεια πυροτέχνημα, πού ἐμεῖς οἱ ἄλλοι τὸ χειροκροτήσαμε, ἐνῶ ἢ κυρία Παλαμᾶ ἔλειονολογοῦσε...

Ἄ, ἐν' ἄλλο βράδυ, εἶδα τὸν ποιητὴ πολὺ πιὸ θυμωμένο. Εἶχα πάει κάπως ἀργότερα, καὶ βρῆκα τὸ ἀντρόγυνο νὰποτελειῶνει τὸ δεῖπνο του στὸ χῶλλ μονάχο. Τὰ παιδιὰ ἔλειπαν — δὲ θυμοῦμαι τώρα πού — κι' ἢ Εἰρηνούλα δὲν εἶχε κατεβεῖ ἀπὸ τὰπάνω. Μοῦ φάνηκαν κι' οἱ δυὸ σὰ μωτρομένοι, σὰ νὰ εἶχαν κάνει πρὸ ὀλίγου καβγά. Θυμήθηκα τότε πὼς ἓνας φίλος μας, τὴν ἴδια μέρα, μοῦ εἶχε πει πὼς ἢ κυρία Παλαμᾶ ἀνακάλυψε καινούργια ἀπιστία τοῦ ἀντρός τῆς καὶ τοῦ ἔκανε σκηνὲς, μὴν τὰ ρωτᾶς! Δὲν ἐφαντάστηκα πὼς ἦταν κάτι σοβαρὸ, πιὸ σοβαρὸ τουλάχιστο ἀπὸ τὰ συνηθισμένα: κι' ἔτσι σ' ἄστεῖα, γιὰ νὰ γελάσουμε, τοὺς εἶπα:

— Ἐ, τί πάθατε σεῖς; Δὲ νιρεπόσατε νάχετε ζήλειες στὰ γεράματα σὰ νιόπαντροι; Ὁ κόσμος ἐβούιξε. Ὅπου σταθῶ κι' ὅπου βρεθῶ, αὐτὸ ἀκούω.

Ἀλλὰ πού νὰ γελάσουν! Ὁ ποιητὴς κατσούφιασε φοβερὰ. Κι' ἀμέσως ἢ γυναίκα του τὸν ἀρχισε:

— Ἀκούς, Κωστῆ; τ' ἀκούς; Ὁ κόσμος ἐβούιξε! Κι' ἀλήθεια πρέπει νὰ νιρεπόμαστε. Καὶ ποιὸς φταίει, ποιὸς;...

Τοῦ εἶπε, τοῦ εἶπε, χωρὶς νὰ τὴ νιάξει πὼς δὲν ἦταν πιά οἱ δυὸ τους. Ὁ ποιητὴς μιλιὰ. Τότε μόνο κατάλαβα πὼς ἦταν κάτι σοβαρὸ καὶ μετάνιωσα γιὰ τὸ ἀστεῖο μου. Ἀλλὰ ἦταν ἀργά. Ὁ καβγάς, φαίνεται, ξέσπασε φοβερὸς, ὅταν ἐφυγα σὲ λίγο. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα; Ὁ Παλαμᾶς ξεθύμανε μὲ μένα! Καὶ τὴν ἐπομένη ἔλαβα στὸ σπύρτι μου ἓνα γράμμα του πού ἔλεγε πάνω-κάτω τὰ ἑξῆς: «Λυποῦμαι πολὺ, ἀλλ' ἀν εἶναι νὰ μᾶς φέρνετε τὸ βόρβορο τῶν τριόδων, θὰ μοῦ κάνετε χάρη νὰ μὴν ξανάρθετε στὸ σπύρτι μου». Τὴν ἴδια ὥρα, τοῦ γύρισα πίσω

τὸ κακὸ αὐτὸ γράμμα, μὲ τὴν ἀκόλουθη πάνω-κάτω σημείωση, γραμμένη στὸ ἴδιο χαρτί, στὸ κενὸ πού ἔμενε κάτω ἀπ' τὴν ὑπογραφή: « Δὲν θέλω νὰ κρατήσω, οὔτε νὰ σχίσω ἐγώ, ἕνα τέτοιο γράμμα. Σοῦ τὸ ἐπιστρέφω νὰ τὸ σχίσῃς ἐσύ, βέβαιος πὼς θὰ τὸ μετανιώσῃς σὲ λίγο, ἀν δὲν τὸ μετάνιωσες κιόλα. Ἀνέμποτος, σὰς ἔκαμα χτῆς ἐν' ἀστεῖο. Στὸ σπίτι σου βρῆκα μιὰ σπασμένη καρτέλα πού δὲ φαινόταν, ἐκίθησα μὲ τὴν ἰδέα πὼς ἦταν γερή, καὶ γκεμιστήκα. Δὲν φταίει παρὰ ἐκεῖνος πού ἀφῆσε στὴ μέσῃ τέτοια καρτέλα, ἀντὶ νὰ τὴν κρύψῃ ἢ νὰ τὴ διορθώσῃ » (¹). Ἄμα πέρασαν δύο-τρεῖς μέρες καὶ δὲν ξαναπῆγα, ἢ κυρία Παλαμᾶ κατὶ ὑποπευθῆκε, κι' ἕνα πρωὶ ἦρθε στὸ σπίτι μου γιὰ νὰ μάθῃ. Τῆς εἶπα γιὰ τὸ γράμμα, κι' ἐκεῖνη τότε μοῦ διηγήθηκε ὅλη τὴν ἱστορία. Naί, ἦταν κατὶ σοβαρὸ. Αὐτὴ τὴ φορά, ὁ ἄντρας τῆς εἶχε ξετρελλαθῆ μὲ μιὰ νεότατη κοπέλλα, ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια, θαυμάστριά του, μὰ ὄχι καὶ λογία. Ὑποψιασμένη πάντα καὶ ψάχνοντας παντοῦ, ἢ κυρία Παλαμᾶ τοῦ βρῆκε γράμματά της στὸ συρτάρι του καὶ τοῦ ἔκαμα τὴν πρώτη σκηνή. Ὁ ποιητής, κατὰ τὸ συνηθισμένο, τῆς ὀρκίστηκε πὼς θὰ ξεκόψῃ, ἀλλὰ δὲν ξέκοψε. Τὸ ὑποπευθῆκε κι' αὐτὸ ἢ γυναῖκα του, κι' ἐν' ἀπόγευμα, μόλις βγῆκε ὁ Παλαμᾶς, λέγοντάς της πὼς θὰ πῆγαινε στὸ « Σύλλογο » νὰ ἰδῇ τὸν Δροσίνη, βγῆκε καὶ κείνη, πῆρε ἕνα τραῦμ, καὶ βρέθηκε στὸ σπίτι τῆς λεγόμενης. Πολλὴν ὥρα περίμενε ἐκεῖ-ἀπέξω, μπροστὰ στὴν πόρτα, ἀλλὰ στὸ ἀντικρονὸ πεζοδρομιο, βέβαιη πὼς κάποτε θ' ἀβλεπε τὸν ἔνοχο ἢ νὰ μπαίνη ἢ νὰ βγαίνη. Πραγματικῶς, εἶχε βραδυάσει πιά, ὅταν ἕνα τραῦμ σταμάτησε στὴ λεωφόρο, — τὸ σπίτι ἦταν σὲ πόροδο, — ὁ Παλαμᾶς μὲ τὸ μπαστουνάκι του κατέβηκε, προχώρησε βιαστικὸς κι' ἀνύποπτος, ἔφτασε μπροστὰ στὴν πόρτα τοῦ... παραδείσου του, καί, χωρὶς νὰ κοιτάξῃ ὀλόγυρα, — μὰ καὶ νὰ κοιτάζε, θὰ φαν-

(¹) Παρακάλεσα τὴν ἀγαπητὴ μου δ. Ναυσικά Παλαμᾶ, ἀν ἔβρισκε στὴν ἀλληλογραφία τοῦ μεγάλου πατέρα της αὐτὸ τὸ γράμμα, νὰ μοῦ τὸ ἔδινε. Ἀλλὰ ὡς σήμερα δὲν ἔλαβα τίποτα. Φαίνεται πὼς ὁ ποιητὴς δὲ θέλησε νὰ τῷ τῆ οὔτε αὐτός, καὶ τὸ ἔσχισε ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ τοῦ ἔγραφα.

ταζόταν ποιά ἦταν μιὰ μαύρη γυναικεία σιλουέττα πού μόλις θὰ τὴν ξεχώριζε στὰ σκοτεινά; — ἄπλωσε τὸ χέρι του νὰ χτυπήσῃ τὸ κονδούνη.

— Κωστῆ;! τοῦ φωνάζει τὴν ἴδια στιγμή, ἀπ' ἀντίκρου ἢ μαύρη γυναικεία σιλουέττα.

Γυρίζει ἐντρομος, καὶ βλέπει νὰ τρέχῃ κατ' αὐτὸν ἢ γυναῖκα του, πού εἶχε γνωρίσει κιόλα τὴ φωνή της! Πῶς δὲν τοῦ ἦρθε συγκοπή, εἶναι θαῦμα. Ἐκεῖνη τὸν ἀρπαξε ἀπὸ τὸ χέρι, καὶ τὸν γέρισε ἄρον-ἄρον στὸ σπίτι, ψάλλοντάς τον σ' ὄλο τὸ δρόμο: « Ἐ, ψεύτη! τοῦ Δροσίνη θὰ πῆγαινε, ἔ;... Ἐ, ἄπιστε! αὐτὸς ἦταν ὁ ὄρκος σου πὼς θὰ ξεκόψῃς;... Μὰ καλὰ σὲ κατάλαβα ἐγὼ καὶ σ' ἔπιασα σήμερα στὰ πράσσα!... » Ἐκεῖνος, φυσικά, τῆς ξαναορκίστηκε. Φαίνεται ὅμως πὼς ἀπίστησε καὶ πάλι, γιατί ἢ κομμικοτραγικὴ σκηνὴ πού μοῦ διηγήθηκε ἢ κυρία Παλαμᾶ ἦταν προγενέστερη ἀπὸ τὴν ἄλλη πού ἔγινε μπροσιά μου. Πῶς καί, πότε τελείωσε τὸ « εἰδύλλιο » — πού ὄσο « γεροντικὸ » κι' ἂν ἦταν, δὲν ἦταν ὅμως καὶ τὸ τελευταῖο — δὲν ἔμαθα ποτέ. Ἐκαμα πολὺν καιρὸ νὰ ξαναἰδῶ τοὺς Παλαμάδες. Ἀξάφνα, ἕνα βράδυ, τοὺς εἶδα καὶ τοὺς δύο σὲ μιὰ δεξίωση τῆς κυρίας Παρρέν. Ἡ κυρία Παλαμᾶ μὲ ξεμονάχιασε, γιὰ νὰ μοῦ πῆ πὼς ὁ ἄντρας τῆς ἦταν λυπημένος καὶ μετανιωμένος γιὰ τὸ γράμμα του. Σὲ λίγο ἐπιτήσασε κι' ὁ ποιητὴς καὶ μ' ἐχαιρέτησε γελαστὸς καὶ διαχτυκὸς ὄσο ποτέ (μόνο γιὰ τὸ ἐπεισόδιο δὲ μοῦ εἶπε τίποτα, βέβαιος πὼς ἢ γυναῖκα του θὰ μοῦ εἶχε ἐκφράσει κιόλα τὴ λύπη του). Ἔτσι ξαναγίναμε φίλοι ὅπως πρῶτα καὶ καλύτερα.

* * *

Ἄλλὰ τὸ περιστατικὸ πού ἔκαμα τὸ δύσπιστο καὶ καχύποπτο πάντα ποιητὴ νὰ καταλάβῃ πόσο ἀληθινὸς φίλος του ἦμουν, καὶ πού ὑπανίχθηκα στὴν ἀρχή, μιλώντας γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῶν πρὸς ἐμὲ διαθέσεων του, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: Κάποτε — δὲ θυμοῦμαι τώρα τὴ χρονολογία — εἶχε ὀξυνθῆ καὶ πάλι τὸ αἰώνιο γλωσσικὸ ζήτημα κι' ὁ διωγμὸς τῶν μαλλιαρῶν σὲ τόσο βαθμὸ, ὥστε καθε δημοτικιστὴς πού εἶχε δημόσια θέσῃ ἐκινδύνευε νὰ τὴ χάσῃ, γιατί καὶ ἢ τότε Κυβέρνηση ἦταν μὲ τὸ μέρος τῶν γλωσσαμυν-

τόρων. Αὐτοὶ δὲν ἔπαιναν νὰ γράφουν στὶς ἐφημερίδες τους πὼς κι' ὁ ἀρχιμαλλιαρὸς Παλαμᾶς ἔπρεπε νὰ πεταχθῆ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, γιὰτ' ἦταν αἰσχρὸς κτλ. Ἀγανάκτησα, φοβήθηκα κιόλα μὴν τοὺς ἀκούγε ἡ Κυβέρνηση, καὶ στὴν ἐφημερίδα πού ἐργαζόμουν ὑπερασπίσθηκα τὸν διωκόμενο μ' ἓν ἄρθρο δοσιμύ (1). Ἦταν καὶ τὸ μόνον. Κανένας, πραγματικῶς ἀπὸ τοὺς ἄλλους φίλους καὶ συναγωνιστὰς δὲν ἐτόλμησε νὰ γράψῃ, ἴσως γιὰτὶ καθένας εἶχε τρομοκρατηθῆ ἀπὸ τὴ μεγάλη ὀξύτητα. Κι' αὐτὸ συγκίνησε βαθιὰ τὸν ποιητῆ. Ἐκεῖνον τὸν καιρὸ δὲν τὸν ἔβλεπα σχεδὸν καθόλου, μίθαινα ὅμως πὼς δὲν ἔπαινε νὰ λήθῃ στοὺς γύρω του: «Ἰδέστε, μόνον ὁ Ξενοπούλος φάνηκε φίλος». Λίγο ἀργότερα, ἠγγήθηκα—χωρὶς καμμὴ δυσκολία, ἐννοεῖται—μᾶς Ἐπιτροπῆς ἀπὸ λογίους, πού παρουσιάστηκε στὸν Πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου—ἦταν τότε ὁ λαμπρὸς ἐκεῖνος Σίμος Μενάρδος—νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθεια τῆς Συγκλήτου σὲ μιὰ ἐνέργεια, ὥστε νὰποχωρήσῃ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία ὁ γέρος πιά «Γενικὸς Γραμματεὺς»,—πού «τὸ χέρι του ἔτρεμε καθὼς ἔγραφε τὰ πρακτικά», ὅπως μᾶς εἶπε κατὰ τὴν παρουσίαση ὁ ἀντιπρύτανης Δημήτριος Αἰγινήτης,—ἀλλὰ νὰ τοῦ ἀπονεμηθῆ, «τιμῆς ἕνεκεν», μιὰ μεγάλη εὐνταξία, ἀρκετὴ γιὰ νὰ ζῆ, ὅπως ζοῦσε, σχεδὸν ἄνετα, ὡς τότε μὲ τὸ μισθό του. Αὐτὸ κι' ἔγινε, καθὼς εἶπα κι' ἄλλοῦ. Ἀλλὰ κι' ἀπὸ πρὶν γίνῃ, εἶχε συγκινήσει πάλι τὸν Παλαμᾶ ἡ συμμετοχή μου στὴν ἐνέργεια, καὶ τόσο γι' αὐτὴν, ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἄρθρο πού εἶπα, αἰσθανόταν γιὰ μένα καὶ κάποια εὐγνωμοσύνη. Ἄ, ὁ μέγας ποιητῆς ἦταν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους πού καὶ τὸ κακὸ θυμοῦνται, μὰ καὶ τὸ καλὸ δὲν ξεχνοῦν...

Τὸν τελευταῖο καιρὸ, καὶ κυρίως ἀφότου ἰδρούσαμε, ὁ Οἶκος Κολλάρου κι' ἐγώ, τὴ «Νέα Ἐστία» (1927), δὲν μπορούσα νὰ πηγαίνω στὸ σπίτι τοῦ Παλαμᾶ παρὰ σπανιότατα. Ὅστε ποιδὸς ἀκριβῶς ἦταν τότε ὁ

(1) Τὸ ἄρθρο αὐτὸ δὲν μπόρεσα νὰ τὸ βρῶ, χαμένο στὸ λαβύρινθο τῶν χαρτιῶν μου, γιὰ νὰ σημειώσω σὲ ποιά ἐφημερίδα καὶ πότε ἀκριβῶς δημοσιεύθηκε. Ἐλπίζω νὰ τὸ ἔχη βρεῖ ὁ ἀγαπητός μου κ. Γ. Κατσιμπαλῆς καὶ νὰ τὸ ἀναγράψῃ στὸ Β' μέρος τῆς πολύτιμης «Βιβλιογραφίας Κοσμητῆ Παλαμᾶ».

περίγυρός του, καὶ τί ὁμιλίες καὶ συζητήσεις γίνονταν στὸ γραφεῖο του,—εἶπαμε πὼς «φιλολογικὸ σαλόνι» δὲν ὑπῆρχε πιά,—δὲν μπορούσα νὰ ξέρω. Ὅσο ὁ ποιητῆς, κάθε φορὰ πού βλεπόμαστε, μού ἔδειχνε ὅλη του τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἐκτίμησι, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἐπιφύλαξη πιά, καὶ προθυμότητα μού ἐπρόσφερε τὴν πολύτιμη συνεργασία του γιὰ τὸ περιοδικὸ πού διεύθυνα. Ἀλλὰ ὅταν ἔγινε Ἀκαδημαϊκὸς (1930),—κι' εἶπα παραπάνω πὼς ὁ Παλαμᾶς ὑποστήριξε τὴν ὑποψηφιότητά μου,—εἶχα τὴν εὐτυχία νὰ τὸν βλέπω πολὺ συχνὰ στὴν Ἀκαδημία, στὶς συνεδριάσεις καὶ τῆς Τάξης, καὶ τῆς Ὀλομέλειας, καὶ τῶν διαφόρων Ἐπιτροπῶν γιὰ τὰ λογοτεχνικὰ βραβεῖα, πού πάντα σχεδὸν εἶμαστε κι' οἱ δύο. Δὲν ἔλειπε ποτέ. Καὶ πάντα συμφωνοῦσα μαζί του ὅταν ἐπρότεινε τὴ βράβευση κανενὸς ἔργου σὰν ἐισηγητῆς, ὅπως κι' ἐκεῖνος συμφωνοῦσε μαζί μου ὅταν ἔκανα τὴν πρότασι ἐγώ. Μόνον μιὰ φορὰ διαφωνήσαμε: Ἐκεῖνος ἠθέλε νὰ δώσουμε κάποιο μεγάλο βραβεῖο στὸ Σπύρο Μελά γιὰ τὸν «Κολοκοτρώνη» του, πού, καθὼς ἔλεγε, ἦταν καὶ λογοτεχνικὸ ἔργο καὶ ἱστορικὸ, ἐθνικὸ, ἐνῶ ἐγὼ ἐπέμενα νὰ προτιμήσουμε ἓνα βιβλίον τοῦ Παπαντωνίου—δὲ θυμοῦμαι τώρα ποιὸ—γιὰτὶ, χωρὶς νὰ εἶναι ἱστορικὸ κι' ἐθνικὸ, ἦταν ἀσύγκριτα λογοτεχνικότερο. Τὸ ζήτημα ἤρθε στὴν Ὀλομέλεια, πού φυσικὰ ἐψήφισε τὸ «ἐθνικὸ», κι' ὄχι βέβαια μόνον γιὰτὶ τὸ ἐπρότεινε ὁ Παλαμᾶς. Σὲ μιὰν ἄλλη περίστασι, διαφωνήσαμε στὴν ἀρχὴ ἀλλὰ συμφωνήσαμε κατόπι: Ἐπρόκειτο γιὰ κάποιο μυθιστόρημα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς νέους πεζογράφους πού τὸν ἐκτιμοῦσα πολὺ. Ἐπρότεινα νὰ τοῦ δώσουμε τὸ «Βραβεῖον Βικέλα» Ὁ Παλαμᾶς εἶχε πολλὰς ἀντιρρήσεις κι' ἐπιφυλάξεις: δὲν τοῦ ἄρεσε τόσο πολὺ ὁ πεζογράφος ἐκεῖνος. Κι' ὕστερ' ἀπὸ λίγες μέρες, μού ἔστειλε ἓνα μεγάλο γράμμα (1), γιὰ νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχή μου σὲ

(1) Θάθελα πολὺ νὰβρίσκω αὐτὸ τὸ γράμμα, καθὼς καὶ μερικὰ ἄλλα ἐπίσης ἐνδιαφέροντα, ἀπὸ τὰ πολλὰ πού μού ἔγραψε κατὰ καιροὺς ὁ Παλαμᾶς, γιὰ νὰ τὸ παραθέσω σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο. Δυστυχῶς, δὲν ἔχει καταταγμένη τὴν Ἀλληλογραφία μου κατὰ πρόσωπα παρὰ κατὰ ἔτη, καὶ τὸ ψάξιμο σ' ἀμέτρητα ἔκτενα δέματα θάπαιτοῦσε πολὺν καιρὸ, πού δὲν

κάποιες περιγραφές τοῦ μυθιστορήματος τόσο ἀνοιχτές, πού μιὰ Ἀκαδημία δὲν μποροῦσε, χωρὶς μεγάλο σκάνδαλο, νὰ τὸ βραβεύσει. Ἀναγκάστηκε νὰ τὸ παραδεχθῶ. Καὶ γιὰ τὸ « Βικέλειο » ἐκείνου τοῦ χρόνου, ἐπροτείναμε ἄλλο βιβλίον, σεμνότερον.

Ὁ Δροσίνης, τὰ πρῶτα ἐκεῖνα χρόνια τῆς Ἀκαδημίας, δὲν ἦταν τόσο εὐχαριστήμενος ἀπὸ τὸ ἴδρυμα, τὸ σχεδὸν δικό του⁽¹⁾, — τοῦ φαινόταν πῶς οἱ ἐπιστήμονες ἐκεῖ μέσα μόλις καὶ μεταβίβας ἀνέχονταν τοὺς λογοτέχνες, — κι' ἀπόφευγε ὅσο μποροῦσε ν'ἀρχεται στὶς συνεδριάσεις καὶ νὰ λαβαίνει μέρος στὶς ἐργασίες. Ὁ Παλαμᾶς ὁμως κανένα τέτοιο παράπονο δὲν εἶχε, — γελοῦσε μάλιστα μετὰ τὴν καρδιά του ὅταν ἄκουγε τὸν Δροσίνη νὰ κἀνῃ σχετικά μιὰ παραμύθωση πού δὲν γράφεται, — καὶ μόνο ὅταν παραγέρασε, ἄρχισε ν'ἀρχεται ἀραιότερα στὶς συνεδριάσεις, ὥσπου ἐπαψε ἐντελῶς. Αὐτὸ

τὸν ἔχω στὴ διάθεσή μου. Ἐπίσης, σὶὰ παλιά μου χαρτιά ὑπάρχει κι' ἓνα σχέδιο Ἀγγελίας γιὰ περιοδικὸ — τὸ βρήκα τυχαῖα πέρου, ἀλλὰ τὸ ἄφησα στὴ θέση του — ὑπογραμμένο ἀπὸ τὸν Κωστὴ Παλαμᾶ κι' ἀπὸ μένα. Ναι, εἶχαμε ἀποφασίσει νὰ ἐκδώσουμε οἱ δύο μας ἓνα λογοτεχνικὸ περιοδικὸ, δεκαπενθήμερο, μετὰ τὸν τίτλο « Νέα Ζωή », σὲ καιρὸ πού δὲν ἔβγαινε πιά κανένα ἀξιόλογο, — ἢ μακροζῶη « Ἐστία » εἶχε πεθάνει (1895), ἢ « Τέχνη » τοῦ Χατζόπουλου δὲν ἔζησε παρά ἓνα χρόνον (1898), καὶ τὰ « Παναθήναια » τοῦ Μιχαηλίδου δὲν εἶχαν γεννηθῆ ἀκόμα (1901), — ἀλλὰ τὸ σχέδιον μας ἔμεινε σχέδιον, ἴσως γιὰτὶ δὲν εἶχαμε τὰ ὑλικά μέσα νὰ τὸ ἐκτελέσουμε.

(¹) Εἶναι γνωστὸ πῶς ὁ Δημήτριος Αἰγινήτης, Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας ἐπὶ Παγκάλου, πού ἴδρυσε τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὸν Δροσίνη εἶχε κυριότερο βοηθὸ καὶ σύμβουλο, ὄχι μόνο σὰν Τμηματάρχην τῶν Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν στὸ Ὑπουργεῖον, παρά καὶ σὰν καλιό, στενὸ του φίλον, πού ἐγνώριζε τὴν ἰκανότητά του σ' αὐτὰ καὶ τὴν πεῖρα. Ὁ Δροσίνης ἐδιάλεξε καὶ τοὺς πρῶτους Ἀκαδημαϊκοὺς λογοτέχνες, τὸν Παλαμᾶ, τὸν Προβελέγγιον καὶ τὸν ἑαυτὸ του, δηλαδὴ τρεῖς ποιητὲς καὶ κανένα πεζογράφον. Πολλοὶ ἀπόρησαν τότε καὶ διαμορτυρήθηκαν γι' αὐτὸ τὸν ἀποκλεισμό· δὲν ἤξεραν ὁμως πῶς ὁ ἐνδεδειγμένος πεζογράφος δὲν ἦταν ἀγαπητὸς στὸν Δροσίνη, κι' ἄλλον, χωρὶς σκάνδαλον, δὲν μποροῦσε νὰ διαλέξῃ. Ὅσο γιὰ τὸν Αἰγινήτην, αὐτὸς ὀρισμένως δὲν ἀνακατεῖτο στὴν ἐκλογὴν τῶν λογοτεχνῶν, καὶ σ' ὅποιον τοῦ παραπονιόταν, ἔλεγε στερεότυπα: « Θὰ σ' ἐκλέξῃ ἢ Ἀκαδημία σὲ λίγο. Προτιμοῦσες τάχα νὰ μπῆς μετὰ τὸ σταθὶ τοῦ Παγκάλου, παρά μετὰ τὴν ψήφον τῶν Ἀκαδημαϊκῶν; »

ἔγινε ὅταν ἀρρώστησε καὶ κρεβατώθηκε. Τότε ζήτησε κι' ἐτήσια ἄδεια ἀπουσίας, πού ἐφρόντιζε νὰ τὴν ἀνανεῶνῃ κάθε χρόνο. Στὸ μεταξὺ εἶχε ἀφήσει καὶ τὸ ἱστορικὸ σπῆτι τῆς ὁδοῦ Ἀσκληπιοῦ, πού ἦταν τόσο κοντὰ στὴν Ἀκαδημία, στὸ Πανεπιστήμιον καὶ στὸ Σύλλογον πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων — τὰ κέντρα του καὶ τὰ λημέρια του, — κι' εἶχε κουβαληθῆ μακριά, σὲ μιὰ πάροδο τῆς λεωφόρου Ἀμαλίας, τὴν ὁδὸ Περιάνδρου. Ποτὲ δὲν κατόρθωσα νὰ πάω νὰ τὸν ἰδῶ στὸ καινούργιον του σπῆτι. Δὲ μ' ἐτρόμαξε ὁ πολὺς δρόμος, — ἄλλωστε ὑπῆρχαν ἀκόμα στὴν Ἀθήνα καὶ ταξί, — ὅσο ἢ ἰδέα πῶς θὰ τὸν ξανάβλεπα ἐκεῖ γέρον, ἄρρωστο, ἀγνώριστο, ἀμίλητο, σχεδὸν ἐτοιμοθάνατο. Ἀλλὰ προπάντων δὲν ἤθελα νὰ τὸν ἰδῶ — θὰ μοῦ ἔκανε μεγάλο κακὸ — σ' ἓν' ἄλλο σπῆτι ἀπὸ ἐκεῖνο ὅπου τὸν πρωτογνώρισα καὶ πέρασα μαζί του ὀλάκερη ζωὴ, σ' ἓνα σπῆτι ἀγνώριστο, ξένο, ὅπου κουβαλήθηκε, θάλεγε, γιὰ νὰ πεθάνῃ. Προχτὲς ἴσα-ἴσα πέρασα ἀπ' τὸ παλιό, πού διατηρεῖται σχεδὸν ὅπως τῷξεραι. Καὶ μετὰ πῶς συγκίνηση ξαναεἶδα τὰ μπαλκονάκια, τὴν αὐλὴν, τὴν πέτρινη σκάλα, καὶ διάβασα τὴν ἀναμνηστικὴν ἐπιγραφὴν πού ἔχουν βάλει στὸ ὑπέρθυρον: « Στὸ σπῆτι αὐτὸ ἔζησε ὁ ἐθνικὸς μας ποιητὴς Κωστὴς Παλαμᾶς ἀπὸ τὸ 1884 ὡς τὸ 1935 καὶ δημιούργησε τὸ μεγαλόπνευστον κι' ἀθάνατον ἔργον του »⁽¹⁾.

Ὀκτώβριος, 1943

ΓΡΗΓ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

(¹) Ἡ χρονολογία εἶναι λανθασμένη. Τὸ 1884, ὁ Παλαμᾶς, ἀνόπαντρος ἀκόμα, καθόταν στὴν ὁδὸ Σόλωνος. Ἐπειτα, στὴν ὁδὸν Ἀσκληπιοῦ δὲν ἔγραψε ὄλον τοῦ ἔργου, ὅπως δὲν πέρασε κι' ὄλην τὴν ζωὴν. Τέλος τὸ « ἀθάνατον » δὲν ταιριάζει σὲ μιὰ ἐπιγραφὴν πού ἐντελεῖται τὴν παραμονὴν ἢ τὴν ἐπομένην τοῦ θανάτου. Τέτοιο ἐπίθετον μόνο ὁ Χρόνος μπορεῖ νὰ τὸ χορᾷ. Τὸ ξέρετε πῶς ὁ ποιητὴς κρίνεται καὶ συζητεῖται ἀκόμα; Προχτὲς, π.χ., σὲ δημοσίαν συνεδρίασιν τῆς Ἀκαδημίας, ὁ φιλόλογος Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἰ. Καλλιτσουνάκης εἶπε πῶς ὅταν, ἀργότερον, ὁ « συμπαθητικώτατος » Παλαμᾶς μελετήθῃ πῶς κριτικῶς, μπορεῖ νὰ δειχθῇ πῶς ἡ ἀξία του δὲν εἶναι ὅσο μεγάλη νομίζεται σήμερον... Ἐγὼ θὰ ἐπέγραφα: « Στὸ σπῆτι αὐτὸ ὁ Ἐθνικὸς μας Ποιητὴς Κωστὴς Παλαμᾶς ἔμεινε τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του — ἀπὸ τὸ 189. ὡς τὸ 1935 — καὶ δημιούργησε τὸ μεγαλύτερον καὶ σημαντικώτερον μέρος τοῦ ἔργου του ». Καὶ θάταν, νομίζω, ὀ.τι χρειάζεται.